

*DE LOKALE GESCHIEDENIS
VAN DE GEMEENTEN RHEDEN EN ROZENDAAL*

*Jaargang 55
Nummer 164
September 2009*

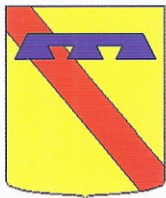
*AMBT
&
HEERLIJK
HEID*

Spouwen, „De Boekhorst“

*ultraquodentel. inestimabili gaudio perfusa
regni et filii sui pedibus incurvati:*

Oudheidkundige Kring RHEDEN-ROZENDAAL

Doelstelling

De Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal is opgericht 11 januari 1954 en heeft zich ten doel gesteld:

De bevordering van de kennis van de geschiedenis van land en volk van de Veluwezoom, in het bijzonder van de gemeenten Rheden en Rozendaal. De Vereniging tracht dit doel te bereiken door het houden van lezingen en exposities, het bewaren van historische voorwerpen en door het bevorderen van plaatselijk onderzoek op historisch gebied alsmede door steun van en samenwerking met instellingen, stichtingen en verenigingen die een soortgelijk doel nastreven.

Activiteiten

Het archief van de Kring wordt bewaard in het Gelders Archief Arnhem en omvat een grote verzameling boeken, dia's, foto's en andere voorwerpen. In overleg zijn deze archiefstukken voor eenieder te raadplegen.

Vier maal per jaar wordt er een lezing gehouden door een deskundige, die een interessant onderwerp belicht. In de zomer en de winter wordt voor de leden een excursie georganiseerd. Het eigen periodiek verschijnt per kwartaal, waarin onderwerpen behandeld worden die een raakvlak hebben met zowel de lokale als regionale geschiedenis.

De kring heeft ook een inspirerende website die pro-actief beheerd wordt.

De kring is aangesloten bij het Gelders Erfgoed.

Bestuur

Voorzitter

W.M.J. de Wit
correspondentie via secretaris
of via walter.dewit@hetnet.nl

Secretaris

T. van der Werf
Prins Hendriklaan 18
6881 HX Velp
026-3616164 / 06-17301002
tanny@tiscali.nl

Penningmeester en ledenadministratie

H.A. Lampe
Havikerwaard 53, 6994 JH De Steeg
0313-633001 / andre.lampe@planet.nl

Bestuursleden

D. Bruil-Winterink 0313-450217
m.bruil@bruilleisure.nl

W. Maresch 0313-423045
wencel.maresch@planet.nl

Th. Korevaar 0313-415490
th.korevaar@hotmail.com

M. Idema 026-3613242
imartin@xs4all.nl

Website

www.oudheidkundigekring.nl

Webmaster

G. de Jong 026-4954780
gerrit.dejong@chello.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden vervoelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever

Ambt & Heerlijkheid

Is een uitgave van de Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal en verschijnt 4 keer per jaar. Nummer 164, september 2009, ISSN 1384-3362

Redactie

W. Maresch, red. voorzitter
wencel.maresch@planet.nl
M.C.A.P. Brekelmans-Roelofs
hildebrekelmans@upcmail.nl
I.M. ten Holte-Oerlemans
ida-maria@planet.nl

J.P. Rijnbende
hans.rijnbende@planet.nl

P.J. den Boer-Pinxter
nellekepinxter@chello.nl

W.M.J. de Wit
walter.dewit@hetnet.nl

Redactieadres

W. Maresch
Dorpstraat 64
6956 AR Spankeren

Abonnement

In combinatie met het lidmaatschap van de Oudheidkundige Kring
Abonnement € 21,- per jaar.

Bankrekening

556713591 Oudheidkundige Kring Rhe De Steeg

Losse nummers € 4,25 per stuk
Te verkrijgen bij: Jansen & De Feijter en Bruna te Velp, Read Shop te Rheden en Bruna te Dieren

Vormgeving

M. van Kooi

Druk

Nextprint Rosmalen

Inhoud

- 1 *Inhoud en woord van de redactie*
- 2 *De geschiedenis van de Assenbeek en watermolen(s) in Spankeren*
A.T.G. Elzebroek
- 7 *Frederik I van Rheden*
Frits Tesser
- 15 *Oriëntatie Oude Jan*
Cor Maes
- 18 *Grote bouwmeesters uit Ellecom*
Nettie Dekker en
Elis Duringhof-Gerritsen
- 23 *De Gele Ridders*
Hans Rijnbende
- 27 *Boekbespreking*
Twee eeuwen Gelderse bakstenen.
De baksteenfabricage in
Gelderland in de 19e en 20e eeuw.
Walter de Wit
- 29 *Bestuursmededelingen*
Walter de Wit

De geschiedenis van de watermolens in Spankeren

Op de grens van Spankeren met Leuvenheim, stroomt de Assenbeek. Deze beek is in dat gebied het resultaat van de samenvoeging van enkele waterloopjes, waarvan de oorsprong in Laag-Soeren ligt. Dit water heeft een weg gezocht naar lager gelegen gronden, waarbij het in het Soerense Broek belandde. Aan de beek lagen enkele watermolens. Ton Elzebroek schreef er een verhaal in twee delen over.

Het Korps Rijdende Artillerie bestaat alweer 216 jaar. Het Korps, de Gele Ridders genoemd, werd opgericht in 1793. Regelmatig trokken de in Arnhem gelegeerde artilleristen ook door de dorpen aan de Veluwezoom. Gewezen Gele Ridder Hans Rijnbende schreef een artikel over het 'wapen' waarbij hij diende.

Van de hand van Frits Tesser in deze Ambt & Heerlijkheid, het eerste deel van een drieluik over Heer Frederik I van Rheden. In deze artikelen gaat hij op zoek naar heer Frederiks verleden en naar de rol die hij heeft gespeeld in onze locale geschiedenis. Deze eerste aflevering gaat over de persoon van Frederik van Rheden, zijn achtergrond en zijn positie in de samenleving in de eerste decennia van de 13e eeuw.

Nettie Dekker en Elis Duringhof-Gerritsen doken in het leven van enkele in Ellecom geboren architecten. Zij ontwierpen ondermeer het stadhuis van Rotterdam en het Americain in Amsterdam. In deze aflevering het leven en werk van Gerrit Jan Rutgers senior en junior, waarvan ook nog panden in Ellecom staan.

'Naar de opkomst van de Zon' is een artikel van de van Cor Maes, die verhaalt van de bijzondere plaats en bouwrichting van de Oude Jan in Velp.

We wensen u veel plezier met deze 164ste uitgave van Ambt & Heerlijkheid.

De redactie

De geschiedenis van de Assenbeek en watermolen(s) in Spankeren

Deel 1

A.T.G. Elzebroek

Op of nabij de grens van Spankeren met Leuvenheim, stroomt de Assenbeek. Deze beek is in het Spankerense en Leuvenheimse gebied het resultaat van de samenvoeging van enkele waterloopjes, waarvan de oorsprong in Laag-Soeren ligt. In een ver verleden zal een deel van het kwelwater van het Veluwemassief op een of meer plaatsen in de Laag-Soerense bossen, later in de Laag-Soerense venige heidevelden, aan de oppervlakte zijn gekomen. Dit water heeft een weg gezocht naar lager gelegen gronden, waarbij het in het Soerense Broek belandde.

Assenbeek

Het Soerense Broek was oorspronkelijk een moerasgebied. De waterloop met het kwelwater zal zijn opgegaan in het moeras. Het moerasgebied waterde weer af op de IJssel. Het hoogteverval in de bodem tussen de oorsprong van het kwelwater en de uiterwaarden van de IJssel is 6 tot 7 m. Het water zal de meest natuurlijke weg hebben gezocht naar de rivier, d.w.z. door het laagst gelegen gebied. Dit lage gebied lag vooral in het zuidelijke grensgebied van Leuvenheim met Spankeren. Mogelijk dat een ongestoorde natuurlijke afwatering ooit wat noordelijker heeft plaatsgevonden. Dit was dan wel voordat adellijke huizen als 'de Gelderse Toren', 'de Bockhorst' en 'de Rees' waren gebouwd, met hun aanspraken op water voor de grachten en watermolens.

Zoals bij alle rivieren is het stroombed van de IJssel door de eeuwen heen regelmatig verplaatst door de natuurlijke meandering van de rivier. Uit bodemkaarten blijkt dat er in een ver verleden rivierklei is afgezet tot vrij dicht bij het Soerense Broek.

Dit betekent dat het IJsselwater dus ook vrij dicht langs het moerasgebied stroomde.

Op deze kaart is goed te zien dat de Assenbeek ontspringt in de heuvels bij Laag Soeren en vervolgens naar de IJssel stroomt. Waar de beek in de IJssel stroomt wordt 'Spankerse Torn' ('de Gelderse Toren') aangegeven. Laag Soeren ('Zuedt Zoeren') is niet op de juiste plek ingetekend. Het is een detail van een kaart die omstreeks 1573 door Christiaan Sgrooten voor de Spaanse koning is gemaakt.

Het mag worden aangenomen dat een groot deel van het moerasgebied tussen Spankeren en Laag-Soeren ooit zeer slecht begaanbaar was. Dat veranderde in de 10e eeuw. In deze eeuw heeft er een duidelijke klimaatsverandering plaatsgevonden, het werd warmer en droger. Hoger gelegen akkers op het Veluwemassief verdroogden en werden verlaten. Deze akkercomplexen veranderden vaak in grote zandverstuivingen. De natte broekgronden langs de randen van de Veluwe werden droger en daardoor beter begaanbaar. Om het verlies aan hoger gelegen grond door verdroging te compenseren, werden de broekgronden in gebruik genomen,

vooral als weiland en plaggenveld. Dit zal ongetwijfeld ook voor het Soerense Broek hebben gegolden. Om het landbouwkundige nut van het gebied te verhogen zullen er enkele sloten en greppels zijn gegraven om de afwatering te verbeteren en drinkplaatsen voor het vee aan te leggen. Bestaande natuurlijke waterloopjes werden waarschijnlijk in het afwateringsnetwerk opgenomen. Een van de waterlopen die mogelijk deels natuurlijk en deels gegraven was, zal later in het Spankerense gebied 'de Assenbeek' worden genoemd.

Ansichtkaart van 'de Bockhorst' omstreeks 1960.

De Assenbeek werd belangrijk toen de landgoederen 'de Gelderse Toren', 'de Bockhorst' (de bockhorst) en 'de Rees' ontstonden. Wanneer dat precies heeft plaatsgevonden, is niet na te gaan. Echter, van 'de Rees' is bekend dat dit landgoed al in 1441 bestond, met Gijsbert van Meeckeren als eigenaar. Van 'de Gelderse Toren' bestaat een oorkonde uit 1535 die handelt over:.... *den toirn to Spanckeren aff to breecken ind wederomme opt nij te maicken(2)*..... In 1535 is dus tenminste een tweede toren gebouwd. Wanneer de voorganger, dus de toren die afgebroken moest worden, is gebouwd, is onbekend.

De grachten van de huizen 'de Gelderse Toren' en 'de Rees' waren voor de watervoorziening in meer of min-

dere mate van de Assenbeek afhankelijk. Daarvoor werd in Leuvenheim bij het perceel 'Pelserslach' een vertakking in de Assenbeek gemaakt, waardoor de helft van het water naar 'de Rees' werd geleid en de andere helft langs 'de Bockhorst' naar 'de Gelderse toren'. Het is echter goed mogelijk dat de aftakking naar 'de Rees' de oorspronkelijke loop van de Assenbeek is, omdat deze aftakking door een gebied gaat dat 7,5 tot 9 m boven NAP ligt en de aftakking die naar 'de Gelderse Toren' gaat, 9 tot 10 m boven NAP en dus hoger ligt.

Voor 'de Bockhorst' was en is de Assenbeek vooral belangrijk voor de afwatering. De gracht van 'de Bockhorst' werd van water voorzien via een aantal gegraven sloten. Deze sloten bestaan voor een deel uit afwateringssloten van de enkgronden, verder werden vanaf 'de Bockhorst' sloten aangelegd naar de 'Nardusplas', die noord-westelijk van en dichtbij de boerderij van de Familie Emperpol aan de overzijde van de Spankerenseweg in Leuvenheim ligt. (De Nardusplas is in de 19e

Wilg bij beek. De Assenbeek tussen de Spankerenseweg in Leuvenheim en 'de Bockhorst' omstreeks 1950.

eeuw genoemd naar Bernardus Emperpol, die 'Nardus' werd genoemd.) Voorts is er een sloot gegraven naar een poel bij boerderij 'de Peppel' in Spankeren. Deze poel is waarschijnlijk een zogenaamde 'pingorûne' (doodijsimpresie in het landschap), dit is een overblijfsel uit de voorlaatste ijstijd. In de 'Nardusplas' komt kwelwater van de Veluwe aan de oppervlakte. De poel bij 'de Peppel' is het laagste punt in een kom-

vorming deel van de enk en wordt gevuld door van de enk afstromend regenwater. Dat het water in de poel niet gemakkelijk wegzakt, houdt verband met een keilemlaag die in een groot deel van Spankeren in de ondergrond zit en die moeilijk doordringbaar is.

Waarschijnlijk vanaf de 14e eeuw hebben marken zich intensief bemoeid met het beheer van de Assenbeek. Aanvankelijk waren dat de marken van Spankeren, Soeren en Leuvenheim, in 1779 is de mark van Spankeren en Soeren uitgebreid met die van Dieren tot de mark van Dieren, Spankeren en Soeren. Tijdens bijeenkomsten van de markegenoten is de Assenbeek herhaalde malen besproken. Dit was vaak in verband met het schouwen en ruimen van de beek. Het ging echter soms ook om ernstiger zaken. Tijdens een bijeenkomst in 1655 werd gesproken over problemen die de markegenoten hebben met het verleggen van de Assenbeek: *.....Overmits het verleyden (verleggen) van de Assenbeke wordende tot groot preindicie (nadeel) van de erf-
fgl. in Spankeren(3).....*

In de 17e eeuw is de loop van de Assenbeek gewijzigd om de hydrologische situatie in het gebied te verbeteren(4).

In 1768 kwam de meester-metselaar en aannemer Carel Otto van Kesteren uit Arnhem naar Laag-Soeren. Het was zijn bedoeling om in Laag-Soeren een buitenplaats aan te leggen. Dit heeft destijds tot ernstige conflicten met de markegenoten geleid, maar uiteindelijk kreeg hij zijn zin. Hij bouwde in 1770 een landhuis genaamd 'Huize Soeren', waarbij ook een grote vijver met sloten werden aangelegd. Tussen 1791 en 1805 heeft Van Kesteren in Laag-Soeren ook nog 4 watermolens gebouwd(5). Om vijver en watermolens van voldoende water te kunnen voorzien waren ingrijpende waterstaatkundige aanpassingen nodig. Toen Van Kesteren in Laag-Soeren aankwam, was daar een enkele, kronkelende beek die gevoed werd met kwelwater uit het veen. Deze oude waterloop werd rechtgetrokken en

doorgetrokken tot aan hoger gelegen grond, waar een spreng werd aangegraven om zodoende meer water te krijgen. Deze waterloop werd ook opgeleid, d.w.z. hoger gelegd om meer verval te krijgen. Vervolgens is een tweede waterloop gegraven die eveneens gevoed werd door een aangegraven spreng. Deze spreng kreeg later de naam 'Badhuisspreng', omdat een deel van het water uit deze spreng naar het hydrotherapeutische badhuis 'Bethesda' werd geleid om gebruikt te worden in de watergeneeskunde. Het water werd geacht een heilzame werking te hebben. Het badhuis was in 1849 gebouwd door Pieter Nicolaas Jut van Breukelerwaard(5,6). Ten slotte is nog een derde spreng aangegraven. De bovenlopen van deze beken werden in het Soerense Broek samengevoegd tot één beek.

In 1848 werd de mark Dieren, Spankeren en Soeren opgeheven. De gemeenschappelijke gronden werden onder de rechthebbende markegenoten verdeeld of verkocht. Dit had tot gevolg dat het Soerense Broek werd verkaveld en ontsloten door de aanleg van wegen, paden en sloten.

Op de markevergadering van 23 juni 1846 in de kerk van Spankeren, kwam de Assenbeek in markeverband voor het laatst ter sprake. In het verslag werd daarover o.a. het volgende gezegd: *....tot het betalen der aannemings
sommen wegens het vergraven van, en het verleggen van een gedeelte der Soerensche beek en de daarop uitwaterende sloten, alsmede wegens de daerstelling van twee nieuwe houten bruggen over de beek.....* Volgens de bijgaande rekeningen was de Assenbeek in de buurt van boerderij 'de Kievit' verlegd(3).

Gedurende een aantal eeuwen lijkt de loop van de Assenbeek dus regelmatig door o.a. menselijk toedoen, te zijn gewijzigd. Dat is doorgestaan tot in de zestiger jaren van de twintigste eeuw. Toen is het deel van de Assenbeek tussen de duiker in de beek bij 'de Kievit' en het perceel 'Pelserslach' (ook wel: 'Pelsenslag') in Leuvenheim min of meer rechtgetrokken en uitgediept. In de Hottinger-atlas (1773-1794)(7) wordt de Assen-

beek in het moerasgebied tussen Laag-Soeren en 'de Kievit' als een sterk meanderende beek weergegeven. Echter het deel tussen 'de Kievit' en 'de Gelderse Torens' lijkt nauwelijks te meanderen. Er zijn in dit laatste deel van het traject weliswaar enkele bochten, maar de tussenliggende stukken zijn tamelijk recht.

De tekenaar van de kaart heeft dit deel van het traject waarschijnlijk nauwkeurig weergegeven. Het was zijn opdracht om voor het toenmalige Ministerie van Oorlog een kaart van de IJssel te maken met de directe omgeving.

Hij zal het moerasgebied niet hebben verkend, de fraai meanderende beek is vrijwel zeker aan zijn fantasie ontsproten en niet aan de werkelijkheid. Dat wordt bevestigd door een kaart die door de landmeter M.J. de Man tussen 1802 en 1812 is gemaakt. Hij geeft een aanzienlijk minder meanderende, hooguit enigszins kronkelende Assenbeek weer(5).

De situatie in 1950. Een houten bruggetje over de Assenbeek bij 'de Bockhorst' van nauwelijks één meter breed was een restant van de vroegere doorgaande weg van Arnhem naar Zutphen.

De naam 'Assenbeek' is een historische naam. De naam is waarschijnlijk ontleend aan de gewone es, dat is een boom van de vochtige zandgronden en laagvenen. Waarschijnlijk hebben essen langs of dicht bij de beek gestaan. De naam wordt in veel oude documenten en markeboeken gebruikt.

In het begin van de 19e eeuw lijkt deze naam in vergetelheid te raken ten faveure van een andere naam en wel: 'Soerensche beek'. Dit lijkt enigszins samen te vallen met het ontstaan van het kadaster. Op kadastralen andere kaarten wordt vanaf de eerste helft van de 19e eeuw de naam 'Soerensche beek' (ook wel Lage Soerensche beek) gebezigd. Dit wordt gaandeweg door iedereen overgenomen, zodat de oude naam verdwijnt. Echter, er is een boerderij aan de Spankerenseweg nr. 57 in Leuvenheim die deze naam levend houdt. Het is de boerderij van de Fam. Reinders die dicht bij de beek ligt en als naam heeft gekregen: 'de Assenbeek'. Als boerderijnaam werd 'de Assenbeek' al in 1657 in het doopboek van Brummen vermeld. (De boerderij werd soms ook 'cleyne Bockhorst' genoemd – RAG ORA 995)

In 1850 verklaarde de markerichter generaal van Hooff van 'de Bockhorst' de mark ontbonden³. Waarschijnlijk liet daarna het onderhoud van de beek te wensen over, want in 1880 werd de Soerensche broek-polder opgericht. Grondeigenaren moesten polderlasten betalen, waarvoor 'de polder' het onderhoud uitvoerde. Dat is zo gebleven tot 1960, in dat jaar is de Soerensche broek-polder opgenomen in een grotere eenheid en uiteindelijk in het Waterschap Veluwe, dat nu verantwoordelijk is voor het onderhoud van de beek.

Watermolen(s) in Spankeren

De geschiedenis van watermolen(s) in Spankeren begon waarschijnlijk ca. 1530. Daniel van Theuven (ook van Teuven, van Townen of van Thoeven) had omstreeks 1610 het landgoed 'de Bockhorst' gekocht. In 1613 vroeg hij toestemming aan het Hof van Gelre om op

de beek bij 'de Bockhorst' een korenmolen te mogen bouwen. Hij vermeldde daarbij dat de molen zou worden gebouwd op de plek waar ongeveer 83 jaar daarvoor (ca 1530) ook al een molen had gestaan(8).

Hoewel lang geleden, was dit toch niet bijzonder vroeg, want de eerste watermolen op de Veluwe was al in de 11e eeuw gebouwd in Velp. De aanvraag van Daniel van Theuven leidde direct tot protesten van de markengenoten, omdat zij bang waren voor wateroverlast.

Om voldoende verval te krijgen bij de molen, moest het water worden opgestuwd. Dit zou onherroepelijk leiden tot verhoogde waterstanden tussen Laag-Soeren en 'de Bockhorst'.

De landmeter Bernard Kempinck werd gevraagd dit risico te onderzoeken. Deze plaatste 'proef-dammen' in de beek om het water op te stuwen. Dit leidde echter nergens meer tot wateroverlast(8). Desondanks werd de toestemming om de molen te mogen bouwen nog niet gegeven.

Drie jaar na het eerste verzoek herhaalde Daniel van Theuven zijn verzoek aan het Hof van Gelre. In zijn verzoekschrift zei hij o.a. dat hij een molen wilde bouwen*op zekere gelegene plaetse ende becke, door des supliants (iemand die een verzoekschrift indient) landen lopende tot Spanckeren, vormaels vanden vorst des landts (hertog van Gelre) hergekommen ende een waeter coornmoelen op de vornomde beck gehaet heeft voor omtrent 3 oft 84 jaren geleden*(9).....

Het duurde echter toch nog tot 13 juni 1617 voordat Van Theuven toestemming kreeg van de rekenkamer van het Hof van Gelre om de molen te bouwen¹⁰. De commandeur van Dieren als markenrichter probeerde dit via hetzelfde hof nog te voorkomen, maar tevergeefs(11). De molen werd vervolgens gebouwd.

Geraadpleegde bronnen en literatuur:

1. Heidinga, H.A., 1985. Toen het weer droog was, een milieuramp in de 10e eeuw. *Natuur & Techniek* '85, 9, 53e jaargang.
1. Nijhoff IV, oorkonde non1816, 1 september 1535.
2. R.A.G., archieven van marken en maalschappen 0366. Mark van Dieren, Spankeren en Laag-Soeren, dozen 30 en 31.
3. Anonymus, 1998. Concept-toelichting te beschermen gezicht Laag-Soeren, Gelders Genootschap.
4. Scholten, F.W.J. 2003. De betekenis van Carel Otto van Kesteren voor het beschermde dorpsgezicht Laag-Soeren. In: *Historisch geografisch tijdschrift*, 21e jaargang.
5. Anonymus, 2001. Cluster Soerense beek, Beheers- en onderhoudsplan. Waterschap Veluwe, Steenbokstraat 10, Apeldoorn.
6. Versfelt, H.J., 2003. De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland. Heveskes Uitgevers, Groningen.
7. Hagens, H., 1998. Op kracht van stromend water. Negen eeuwen watermolens op de Veluwe. NV Uitgeverij Smit van 1876, Hengelo.
8. R.A.G. , Archief Hof, Inv. Nr. 5051, Civiel Proces 1613-13
9. R.A.G., Civ. Sent. V, blz. 255; Pleidooiboek IV, blz 58, 0427, Archief Landgoed 'de Rees'.
10. Nijhoff, 1856. Civ. Sent. V, blz 255; Pleidooiboek IV blz 58vo.
11. VEELAUS-VASTEL-AVOND-SPEL ofte cort verhael van den alarm die op Vastel-avond in de Veelau gheweest is. Beschreven Van Gulielmo Baudartio, Predikant binnen Zutphen. By Andries Jansz. Van Aelst, Boeckverkoper, anno 1624.
12. R.A.G. , 0427, Archief Landgoed De Rees.
13. R.A.G. Rechterl. Arch. Veluwe, Protocollen van Bezwaar 1675-1732, no. 964 e.v.
14. Voorst Vader, W.L. van, 2000. HET HUIS GENAAMD DE BOCKHORST VANOUDS GELEGEN IN VELUWE-ZOOM, AMBT RHEDEN, KERSPEL SPANKEREN. Archief 'de Bockhorst'.
15. R.A.G. , 1538. Archief Van Rhemen, de Gelderse Toren
16. Nijhoff, 1856. Pleidooiboek XXXVIII, blz 37.
17. Genealogie site van Jeroen en Gerdien Nikkels, Gezinsbladen [1000 – 1099], Gezinsblad 1049.
18. Spoel, J.A., 1968. Gelders Molenboek. Opdr. Provinciaal Bestuur van Gelderland. Walburg Pers Zutphen.

HEER FREDERIK I VAN RHEDEN

Deel 1

Frits Tesser

PROFIELSCHETS

Over Hof te Dieren is in de voorbije jaren veel gepubliceerd.

Een belangrijke gebeurtenis was de schenking van de Hof door graaf Adolf van Berg aan de Ridderlijke Duitse Orde in 1218.

De ordebroeders moeten snel bekend zijn geworden, want tien jaar na hun aankomst sloot Frederik van Rheden zich bij hen aan en werd hij lid van het Duitse Huis, wat de gangbare benaming van de Dierense commanderij was.

In drie achtereenvolgende artikelen gaat Frits Tesser op zoek naar heer Frederiks verleden en naar de rol die hij heeft gespeeld in onze lokale geschiedenis. De eerste aflevering is gewijd aan de persoon van Frederik van Rheden, aan zijn achtergrond en zijn positie in de samenleving in de eerste decennia van de 13e eeuw.

Soms speelt iemand een opvallende rol in de tijd waarin hij leeft zonder dat wij iets afweten van zijn voorgeschiedenis. Plotseling is hij daar en blijkt met naam en toenaam bekend te zijn bij zijn tijdgenoten. Zo iemand was heer Frederik, afkomstig van het kerspel Rheden. Wij kennen hem als Frederik van Rheden.

In 1212 treedt hij voor het eerst in de openbaarheid als getuige bij een rechtsgeding. In de daarop volgende jaren komen wij hem regelmatig tegen, niet alleen als getuige bij rechtszaken en notariële overeenkomsten, maar hij treedt ook op als scheidsman, is lid van een voogdijraad en stelt zich borg voor de graaf van Gelre. Een aparte bijzonderheid is, dat hij schout van de bisschop van Utrecht moet zijn geweest in Oosterbeek (benedendorp) en Velp. Dat althans valt op te maken uit een Stichtse oorkonde van 1217.

Op latere leeftijd werd hij lid van de Duitse Orde met als standplaats de commanderij van de Orde in Dieren. Vanuit het Duitse Huis, zoals de commanderij werd genoemd, bleef hij actief op maatschappelijk en politiek terrein. De laatste keer dat wij iets van hem vernemen, is in 1232.

Een belangrijke document is een oorkonde van zijn hand uit 1230, waarin hij bekend maakt dat hij zijn hoeve in de buurt van Ede samen met de bijbehorende rechten aan het klooster Bethlehem bij Doetinchem schenkt. De oorkonde werd door hem bevestigd met het zegel van het Duitse Huis in Dieren. Het is het oudste zegel van de commanderij, dat wij kennen.

Al deze gegevens maken het de moeite waard om ons in de persoon van Frederik van Rheden te verdiepen. Een belangrijke vraag zal daarbij zijn, wat zijn betekenis is geweest voor de lokale geschiedenis en welke rol hij heeft gespeeld in de gebeurtenissen van zijn tijd.

De vierde getuige

De eerste keer dat wij heer Frederik ontmoeten is, zoals gezegd, in 1212. Hij treedt dan op als getuige bij de beslechting van een geschil tussen Peregrinus, kanunnik in Zutphen en diens neef Alexander van Horst. Alexanders broer Hugo van Horst en zijn vrouw Aleida hadden twee boerderijen met alles wat daarbij hoorde, plus 4 solidi, aan het kapittel van de Sint Walburgis in Zutphen geschonken. Peregrinus was kanunnik van dat kapittel en de beide boerderijen lagen in Eschede, zuidwestelijk van Gorssel.

De schenking was notarieel vastgelegd in aanwezigheid van graaf Gerard IV van Gelre. Alexander van Horst, die belanghebbende was, had aanvankelijk met de donatie had ingestemd, maar kwam daar op terug en eiste zijn aandeel op, wat in feite inhield dat de schenking ongedaan gemaakt zou worden.

Het gevolg was een heftige ruzie met Hugo en zijn vrouw, maar vooral met het kapittel in Zutphen. Graaf Gerard moest er aan te pas komen om de gemoederen tot bedaren te brengen. Er volgde een rechtszitting. Peregrinus en zijn medebroeders verklaarden onder ede (sub stola) (noot^A), dat zij niet van de overeenkomst wilden afzien en dat zij Alexanders onzinnige vordering zonder meer van de hand wezen. Het vastberaden optreden van de kanunniken maakte diepe indruk op de broer van Hugo. Hij trok zijn eis in en beloofde van verdere acties af te zien.(1)

Het geding vond plaats in Zutphen in aanwezigheid van meerdere getuigen, waaronder heer Frederik van Rheden. Hun namen staan onderaan de oorkonde.

Als eerste wordt Hendrik, graaf van Dalen, vermeld. Dat hij voorop staat, is niet verwonderlijk. Als graaf was hij de hoogste drager van het bestuurlijk, rechterlijk en militair gezag in het graafschap Dalen in het ambt Werne, westelijk van Hamm. Hij was vermoedelijk als getuige uitgenodigd, omdat hij in Diepenheim (ten noorden van Deventer), niet ver van Eschede, een hof met leengoederen had. Dat bezit was te danken aan zijn vrouw Regenwette, erfdochter van Wolbertus, heer van Diepenheim. De verwerving van de hof moet veel voldoening hebben gegeven, want graaf Hendrik liet de bestaande behuizing ombouwen tot een kasteel. Wij mogen ervan uitgaan dat hij daar met zijn gezin regelmatig vertoefde.(noot^B) De graaf van Dalen was dan ook geen vreemde voor de rechtbank in Zutphen. Zijn optreden als getuige was overigens een van zijn laatste officiële handelingen, want hij stierf in datzelfde jaar 1212, op de leeftijd van 46 jaar.

Na graaf Hendrik van Dalen volgen als getuigen Hendrik van Borculo, Willem van Bronkhorst, op de vierde plaats Frederik van Rheden (Fridericus de Rethem) en na hem Diederik van Valkenburg (uit het Huis Kleef).. Hierna komen enkele hofbeambten, de (twee) schouten van Zutphen en ten slotte negen kanunniken van de Sint-Walburgis. Dat zij als getuigen de rij sluiten, is vreemd omdat geestelijke heren gewoonlijk de voorrang hebben op wereldlijke heren.

De vierde plaats van Frederik van Rheden is niet toevallig. Het feit doet zich namelijk voor, dat hij ook in de andere oorkonden waarin hij als getuige optreedt, op de derde of vierde plaats komt. Neem bijvoorbeeld de oorkonde uit 1226. De getuigenlijst begint met de graaf van Bentheim, daarna volgen Willem van Bronkhorst, Hendrik van den Bergh en dan pas komt Frederik van Rheden. De volgorde vraagt om een verklaring. Zou die te maken kunnen hebben met een bepaalde rangorde binnen de adel? Of anders gezegd, zou het kunnen zijn dat binnen dezelfde stand de ene edelman meer aanzien genoot dan de andere? Om de vraag te beantwoorden

moeten wij nagaan wat de leefomstandigheden van heer Frederik zijn geweest en wat zijn plaats was in de samenleving van de 13e eeuw.

Heer van stand

Om ons een beeld te kunnen vormen van de persoon van heer Frederik zijn wij aangewezen op de oorkonden waarin hij met name wordt genoemd. Hoewel het aantal gegevens beperkt is, zijn er toch voldoende aanknopingspunten voor het maken van een profielschets. Wanneer we de diverse teksten naast elkaar plaatsen, valt het op dat veelal alleen zijn naam wordt vermeld: Fridericus de Rethem of F. de Rheden. Maar soms staat daar een titel bij zoals 'dominus' (heer), of 'bonus vir' (welgeboren heer), of 'honestus vir' (geachte heer). Ook wordt hij betiteld met 'probus miles' (de rechtshapen ridder). Uit de toevoegingen wordt duidelijk, dat Frederik van Rheden met respect werd bejegend en een heer van stand moet zijn geweest.

'Dominus' (heer) betekent in de context, dat heer Frederik een vrije grondbezitter was en verplicht was tot de heerban, d.w.z. de verplichting had om met eigen wapenen deel te nemen aan de krijgsdienst. Het vrije grondbezit wijst er op, dat hij eigen overerfbare goederen moet hebben gehad. Hoe groot het goederenbezit is geweest, is niet bekend, maar het lijkt niet voorbarig om te veronderstellen dat het aanzienlijk moet zijn geweest. Het leenaktenregister van de Bannerheerlijkheid Baer uit het midden van de 14e eeuw is daar een indicatie voor. (noot^c)

In de eerste helft van de 13e eeuw krijgt 'dominus' een meer specifieke betekenis. In haar standaardwerk 'Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen', schrijft Johanna Maria van Winter, dat sinds 1226 'dominus' "een speciale aanduiding voor een edelman was".(2) Het mag misschien toevallig zijn, maar een feit is dat Frederik van Rheden samen met Hendrik van den Bergh ('s-Heerenberg) in een oorkonde juist van

dat jaar voor de eerste keer 'dominus' wordt genoemd. De conclusie ligt voor de hand: de titel wijst er op dat heer Frederik een man van adel, een edelman, moet zijn geweest.

Een andere betiteling, die naast 'dominus' (edelman) veel voorkwam, is 'nobilis'. Frederik van Rheden wordt nooit zo genoemd, maar van zijn zonen Arnold, Frederik en Gerard van Rheden wordt gezegd, dat zij 'nobiles homines', edellieden van de graaf van Gelre waren. Dat is in een oorkonde van 1230. Een jaar later worden zij betiteld als 'nobiles viri', edelmannen. Aangezien adeldom zijn oorsprong ontleent aan de geboorte uit adellijke ouders, moet Frederik van Rheden, nu wij weten dat zijn zonen van adel waren, zelf ook van adellijke afkomst zijn geweest. De adelstand is een erfelijke geboortestand.

Een niet ongebruikelijke benaming is die van 'bonus vir'. Heer Frederik wordt 'welgeboren heer' genoemd. Ook wordt hij betiteld met 'honestus vir', geachte heer: 'vir' in de betekenis van 'man, volwassen man'. De term kon ook voor 'soldaat' worden gebruikt. De bevoording duidt op respect voor een betreffend iemand.

Het ridderideaal

Een andere niet onbelangrijke vermelding is 'miles'. Van Frederik van Rheden wordt gezegd, dat 'krijgsman, ridder' was. De eerste keer dat wij het woord tegenkomen, is in een oorkonde van 1217 van de kanselarij van de bisschop van Utrecht. De kwalificatie is opmerkelijk, omdat de betiteling 'miles' (ridder) voor een edelman pas in de twintiger jaren van de 13e eeuw in gebruik kwam. De term was al langer bekend met name bij de ministerialen of onvrije dienstlieden.(3) in de betekenis van 'krijgsman'. Veel ministerialen waren in militaire dienst en bekleedden daar diverse rangen. 'Miles', beleden krijger, te zijn was voor hen een statussymbool. Vanwege hun inzet en moed werden zij zeer gewaardeerd en stonden in hoog aanzien bij hun heer.

Henric van Veldeke

Ook op bestuurlijk vlak waren zij actief en vaak een onmisbare steun bij het beheer van het grootgrondbezit.⁽⁴⁾ Uit waardering voor hun dienstwerk en moedig optreden beleende de heer hen vaak met goederen uit het eigen bezit, die 'dienstlenen' werden genoemd.

Voor de troubadours waren die kwaliteiten een bron van inspiratie. In ellen lange gedichten vertelden

zij over de edele daden van de ridderlijke dienaren en bezongen zij op lyrische wijze hun heldenmoed en plichtsbetrachting. In dit perspectief paste de toewijding aan de edele vrouwe: een ware (ministeriaal-)ridder stond volledig ten hare dienste. Meer nog, wie zich ridder noemde, nam het op voor de zwakkeren in de samenleving en was bereid hen zijn bescherming te bieden. Johanna Maria van Winter formuleert het zo: "felheid en hartstocht (van de ministeriaal-ridder) werden getemperd door respect voor de vrouw en voor ieder die om hulp vroeg".⁽⁵⁾

Moed en toewijding, daar ging het om. Dat was een ideaal, dat ook voor de adel aanvaardbaar was, zelfs in die mate dat edelen er niet voor terugschrokken de term 'miles' over te nemen. Hierbij moet worden aangetekend, dat de titel voor een edelman niet vanzelfsprekend was. De ministertialen waren van onvrije geboorte en daarmee van een lagere stand dan de heren (domini), die van vrije adellijke afkomst waren. De het woord 'miles' was afkomstig uit een lager milieu en gekoppeld aan 'dienen, dienstbaar zijn'.

'Dienen' hoorde thuis in de wereld van de ondergeschikten. Een adellijke heer diende niet; hij liet zich bedienen. Daarvoor had hij zijn personeel: de dienstmannen (ministerialen) en horigen. Maar onder invloed van de kerkelijke hervormingsbeweging, die in de tweede helft van de 11e eeuw op gang kwam, werd aan het begrip 'dienen' een dimensie toegevoegd: het werkwoord kreeg een rijkere inhoud. 'Dienen' kon ook begrepen worden als 'dienstbaar zijn aan de evennaaste'. Het hield de christelijke plicht in – en dat gold speciaal voor de adel – om weduwen en wezen bij te staan, armen en onderdrukten te helpen, de Kerk te beschermen, haar dienaren te eerbiedigen en de ketters te vuur en te zwaard te bestrijden. (nootD) Vanuit dat perspectief werd 'dienen' en 'dienstbaar zijn' voor de adellijke wereld inpasbaar in het eigen levenspatroon. Een edelman kon zich vanuit dat perspectief eveneens 'ridder' noemen.⁶ Frederik van Rheden was een van eerste edelen die de titel accepteerde en als zodanig, in de Stichtse oorkonde van 1217, vermeld wordt.

De adellijke afstamming

Nu wij weten, dat de edelman Frederik I van Rheden als 'ridder' door het leven ging, komen wij bij de vraag wat zijn positie is geweest te midden van de andere edelen. Om daar achter te komen kunnen wij hem het beste vergelijken met een van de eerder genoemde adellijke heren, bijvoorbeeld met Willem van Bronkhorst. Heer Willem kon zich er op beroemen telg te zijn van een oud adellijk geslacht, waarvan de geschiedenis terugging tot het begin van de 12e eeuw. De eerste die wij met name kennen is Gijsbert I van Bronkhorst, heer van Rekem, die in 1140 wordt genoemd. Diens zakelijk beleid en dat van zijn directe nakomelingen was er de reden van, dat Willem in het bezit kwam van een groot aantal goederen rond Zutphen, in Munsterland en in Overijssel. Omstreeks 1170 bouwde grootvader Gijsbert aan de IJssel "op een natuurlijke hoogte aan de rand van een rug van rivierzand", noordwestelijk van

Steenderen een burcht met een voorburcht aan de oostzijde. Of de heren van Bronkhorst vanaf het begin ter plaatse volledige rechtsmacht hebben uitgeoefend, is niet bekend maar wel waarschijnlijk.⁽⁷⁾

Zoals we al opmerkten, is over de voorgeschiedenis van Fredrik van Rheden niets bekend. Toch tasten wij niet helemaal in het duister. Er bestaat een indirecte aanwijzing naar het verleden. De verwijzing is te vinden in het familiewapen van de heren van Rheden.

In 1266 was heer Frederiks jongste zoon Gerard afgevaardigde van de graaf van Gelre bij een overeenkomst tussen de stad Harderwijk en het kapittel van St. Marie in Utrecht. De oorkonde, waarin de besluiten waren geformuleerd, werd door de deelnemers bevestigd met een stempel. Ook Gerard van Rheden hechtte zijn zegel aan het document. Binnen het beschadigde rand-schrift is een schild met rechterschuinbalk te zien en in het schildhoofd is een barensteel met vijf hangers aangebracht. Voor ons is vooral de barensteel van belang, omdat daarmee wordt aangegeven, dat de van Rhedens een jongere tak van de familiestamboom zijn; dat is althans de gangbare uitleg. (noot^F)

Het gegeven van de barensteel wijst er op, dat het wapen zonder dat symbool het oorspronkelijke familiewapen moet zijn. Wie was die familie aan wie dat wapen (zonder barensteel) heeft toebehoord?. Wanneer wij dat weten, wordt het verleden van heer Frederik I meer inzichtelijk. Helaas heeft onderzoek in die richting nog geen resultaat opgeleverd. Wel is komen vast te staan, dat het familiewapen van de heren van Rheden niet uniek is. In Frankrijk waren verschillende adellijke families (8) met hetzelfde wapenschild: een rode schuinbalk op een gouden veld, maar of de van Rhedens aan een van die families geparenteerd waren, is niet bekend.

Vermeldenswaardig is verder, dat bij de latere heren van Baer, te beginnen met Frederik van Baer (1342-1355), de barensteel in het schildhoofd ontbreekt. Een uitzondering vormt het wapen van zijn naamgenoot Frederik van Baer (1355-1369), waarop een soort overgangs-

vorm is te zien: een rechterschuinbalk en een combinatie van een barensteel en een linkerschuinbalk.

Wat geeft dat ongebroken wapen (zonder barensteel) aan? Wordt daarmee gezegd, dat de latere heren van Baer de rechtstreekse nazaten van de familiestam zijn? Een hernieuwd genealogisch onderzoek zou misschien meer licht in de zaak kunnen brengen. Maar een dergelijk onderzoek heeft tot nu toe niet plaatsgevonden en daarom moeten wij het antwoord op de vraag schuldig blijven. De voornaamste conclusie is intussen wel, dat Frederik van Rheden in tegenstelling tot Willem van Bronkhorst geen stamhouder van de familie was. In de middeleeuwse samenleving, waarin de vooroudergeschiedenis zo'n belangrijke rol speelde, moet het verschil in adellijke afstamming van invloed zijn geweest op iemands maatschappelijke positie. Bij publieke optredens kwam Willem van Bronkhorst als de officiële vertegenwoordiger van zijn geslacht dan ook in rangorde vóór Frederik van Rheden, die (slechts) tot een zijtak van de familie behoorde.

De kwestie van het stamhouderschap lijkt overigens niet de enige reden, waarom heer Frederik bij openbare aangelegenheden op de tweede plaats kwam. Een andere factor, die eveneens van invloed was op zijn positie binnen de adel, en daarmee binnen de samenleving, was het bezit aan goederen. Daarbij telde niet zozeer de uitgestrektheid van het grondbezit, maar ging het vooral om de wijze waarop aan de adellijke leefstijl vorm werd gegeven. Willem van Bronkhorst woonde met zijn gezin in een stenen burcht aan de IJssel. Dat feit alleen al maakte hem tot een machtig heer, een edelman die aanzien afdwong. Frederik van Rheden moest het met minder doen. Zijn huis was een ridderhofstede in het dorp Rheden, waarschijnlijk bestaande uit een grote boerenhoeve met omgrachting, een ophaalbrug en een poort; dat althans waren de vereisten voor een 'goede ridderwonyghe'. (noot^F)

Ook in dit opzicht kwam hij in volgorde achter Willem van Bronkhorst.

De herenboer

De middeleeuwse adel kan in verschillende categorieën worden onderscheiden. Je had de aristocratische rijksadel, de oude grondadel, de landadel en de lagere of dienstadel. Frederik van Rheden zou je kunnen indelen bij de landadel. Hij was een edelman die met het gezin op zijn land woonde en van de opbrengsten daarvan leefde. Een oorkonde uit 1231, waarin overigens niet zijn naam, maar die van zijn zonen wordt genoemd, bevestigt dat beeld.

In de verklaring lezen wij, dat de tiendplichtigen van de parochie Rheden en de vertegenwoordigers van het kapittel van St. Pieter in Utrecht het erover eens waren, dat bij de afdracht van de tienden (aan het kapittel) een andere inhoudsmaat, de Zutphense maat, zou worden gebruikt. Opvallend is, dat van al de tiendplichtigen van het kerspel Rheden er drie met name worden genoemd: de edele heren (nobiles viri) Arnold, Gerard en Frederik van Rheden, de zonen van Frederik van Rheden. Evenals de andere parochianen (aliosque kapittel) van St. Pieter af te staan.(9)

Uit de oorkonde valt op te maken, dat de gebroeders van Rheden intensief aan het overleg (parrochianos) deelnamen. Zij waren verplicht een tiende deel van de opbrengst van hun land af te dragen. Ze hadden een flink belang, want zij beschikten over een aanzienlijk areaal aan landbouwgrond in Rheden, Worth Rheden en Lathum, dat hoewel aan de overzijde van de IJssel gelegen, eveneens bij het kerspel Rheden hoorde.

Waarschijnlijk traden de gebroeders namens de boeren(-parochianen) op als woordvoerders; zij waren immers de herenboeren, de voornaamste vertegenwoordigers van de plattelandsparochie Rheden. Het is tekenend, dat zij in dat overleg niet alleen opkwamen voor hun eigen belang, maar ook voor dat van de dorpsbewoners en dat zij samen met de kapittelvertegenwoordigers naar een oplossing hebben gezocht die voor beide partijen aanvaardbaar was. Zij voelden zich, zou je kunnen zeg-

gen, verbonden met de boeren in hun omgeving. Het platteland maakte deel uit van hun bestaan.

Die verbondenheid met het boerenbestaan hadden de gebroeders niet van een vreemde. Het lijkt aannemelijk, dat hun ouders hen daarin waren voorgegaan. Het omgekeerde is eveneens van toepassing. Wanneer de zonen adellijke herenboeren waren, dan moet hun vader dat ook zijn geweest: een adellijke herenboer die zich verbonden wist met het agrarisch bedrijf en met de boeren(-parochianen) van het kerspel.

Het verschil met Willem van Bronkhorst wordt daarmee duidelijk: heer Willem kon zich kasteelheer noemen en stamhouder van een bekend adellijk geslacht. Frederik van Rheden had die pretentie niet. Hij was een adellijke landheer die op een ridderhofstede woonde en een zijtak van de familiestamboom vertegenwoordigde. Dat onderscheid in afstamming en behuizing was bepalend voor zijn positie en voor het aanzien dat hij en zijn zonen genoten in onze streek in de eerste helft van de 13e eeuw.

Noten A t/m F:

A. In de oorkonde staat 'trina manu' d.w.z. dat van de 9 kanunniken, die als getuigen optraden, er telkens drie tegelijk de eed aflegden met de uiteinde van de stola van een van hen over de drie uitgestoken rechterhanden.

De stola, symbool voor het juk van het kruis van Christus, wordt als onderscheidingsteken (insignum) gedragen bij de bediening van de sacramenten en het verrichten van zegeningen. Het gebruik ervan bij de eedaflegging geeft aan de handeling een symbolische meerwaarde.

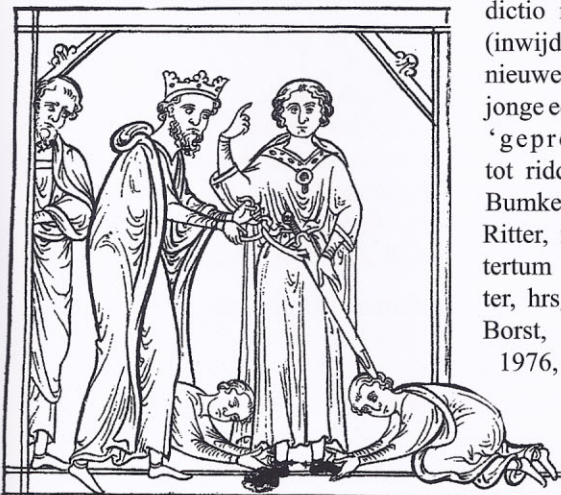
B. In 1188 stelde Everardus, kapelaan van de graaf, een goederenregister samen, bedoeld om de domeingoederen, inkomsten en contracten gemakkelijk terug te vinden. De lijst vermeldt o.m. bezittingen in Rheden en Worth Rheden, OBGZ. no. 373. Het goed in Rheden, genaamd 'Elverink', werd in 1256 door graaf Hendrik van Dalen geschonken aan het Wilhelmiëten-klooster 'Mariëngaarde' bij Burlo (z.o. v. Winterswijk).

In 1331 verkochten Cunigonda, erfdochter van Dalen en Diepenheim, en haar man Willem, heer van Boxtel, “die Heerscapije ende die boerch (kasteel) van Diepenheim, mit dien goede (9 hoven)” aan de bisschop van Utrecht.

C. De oudste vermelding van ingeschreven leenakten is van c. 1356. Het ‘Register op de leenen der Bannerheerlijkheid Baer’, bewerkt door W. Wijnaendts van Resandt en J.S. van Veen, Arnhem 1926, vermeldt een groot aantal leengoederen uit die tijd in: Rheden, Worth-Rheden, Lathum, Westervoort, Didam, Ellecom, Brummen, Voorst, Twello, Vorden, Lochem enz. De registratie van 1356 zegt niets over de ouderdom van de lenen. Wel mogen wij ervan uitgaan, dat vele van vroegere datum zijn. Daarom is het niet onjuist om te veronderstellen, dat Frederik van Rheden indertijd een vermogend landheer is geweest, die toen reeds goederen uit eigen bezit in leen heeft uitgegeven. Voor de relatie Rheden – Baer, zie *Ambt & Heerlijkheid (A&H) 52(2006)30*.

D. De opdracht de zwakkeren te beschermen en de vijand van de Kerk te bestrijden is te vinden in de formule die werd gebruikt bij de omgording van het zwaard. Tijdens deze ceremonie, die symbool stond voor de weerbaarheid en volwassenheid van de jonge edelman, zegende de priester onder het uitspreken van genoemde woorden het zwaard; daarna volgde de omgording. Het was een feestelijke gebeurtenis, die bekend

stond als ‘benedictio novi militis’ (inwijding van de nieuwe ridder). De jonge edelman werd ‘gepromoveerd’ tot ridder. Joachim Bumke, *Der adlige Ritter, in ‘Das Rittertum im Mittelalter*, hrsg. von Arno Borst, Darmstadt 1976, p. 276-292.

*independens. memorabili gaudio per hunc
regis. fili sui pedibus incurvati:*

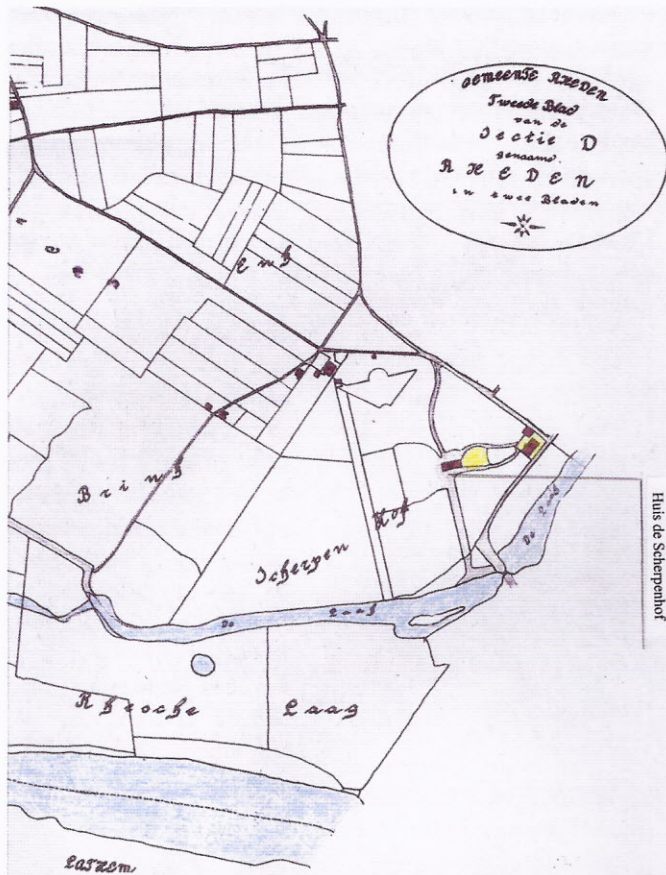
E. Een synoniem van ‘barensteel’ is ‘palesteel’ van het Oudfranse ‘palestel’, = lap (doek), die de zoon, wanneer hij met zijn vader ten strijde trok, bovenaan het schild vastmaakte. Werd de vader gedood of zwaar gewond dan werd de lap weggetrokken en kon de zoon bij het overnemen van het commando met ongebroken wapen de strijd voortzetten. Dit zou de oorspronkelijk betekenis van de ‘barensteel’ zijn.

De oudst bekende voorstelling is van ca. 1230 en is te vinden in de Zuidelijke Nederlanden. Vandaar verspreidde het gebruik zich over West-Europa. C. Pama, *Rietstaps Handboek der Heraldiek*, Leiden 1987, p.111-112. Wat betreft het aantal ‘hangers’ of ‘pendants’: de van Rhedens en eerste van Baers hadden een barensteel met vijf hangers, met uitzondering van de beide geestelijken in de familie, de kanunniken Gerard van Rheden en Evert van Baer, die een barensteel drie hangers hadden. Zij worden in 1318 vermeld.

Zegel Gerard van Rheden

F. Het is niet bekend, waar de ridderhofstede in Rheden heeft gelegen. Interessant is de suggestie van H. Stam om de geschiedenis van de familie van Heerde erbij te betrekken. De van Heerde’s waren, evenals de van Rhedens, een zijtak van de familiestam. Zij werden ‘van Heerde’ genoemd vanwege hun bezittingen bij Heerde op de Veluwe. Beide families hadden hetzelfde familiewapen: een schild met schuinbalk en barensteel. Begin 1300 vestigden zij zich in Rheden. In de daarop volgende eeuw woonden de van Heerde’s op de Scherpenhof, westelijk van de Waardweg (voorheen Massenweg). De van Rhedens waren toen vertrokken naar de overkant van de IJssel, naar kasteel Baer. Zou het ‘huys’ op de Scherpenhof, dat de van Heerde’s in de 14e eeuw bewoonden, niet de voormalige ‘ridderwonyghe’ van de Rhedens kunnen zijn, die zij verlaten hadden toen zij naar de overzijde van de IJssel trokken?

Kadastrale kaart

Voor de gang van zaken is geen bewijs, maar de redenering is het overwegen waard. H. Stam, *Uit de geschiedenis van Rheden*, dl. III, Het dorp Rheden in de middeleeuwen, Doesburgs Streekblad, 14 maart 1962.

Noten 1 t/m 9

1. L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen (OBGZ)*, 's-Gravenhage 1872, no. 431. Voor een overzicht van de oorkonden, waarin Frederik van Rheden voorkomt, zie: C.O.A. baron Schimmelpenninck – van der Oije, *Bijdrage tot een genealogie van het geslacht van Rheden / van Baer en het geslacht van Lathum tot circa 1400*, *Bijdragen en Mededelingen Gelre (BMG)* 64(1970)42-71.

2. J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, Groningen 1962, p. 85.

Anthum Janse wijst eveneens op het nieuwe gebruik van 'dominus': "In het begin van de dertiende eeuw komen we veelvuldig edelen (nobiles) tegen die de titel 'heer' (dominus, domnus) voor hun eigennaam hebben". In: 'Wi Florens'. *De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13e eeuw*, (Wi Florens), red. D.E.H. de Boer e.a., Utrecht 1996, p. 159.

3. De oorspronkelijke benaming was 'servientes' of 'ministri' (bedienden). Zij genoten betrekkelijk weinig aanzien en traden niet op als getuigen. Dat veranderde in de 11e eeuw toen sommige van hen belangrijke functies kregen opgedragen en dienstlenen ontvingen om in hun onderhoud te voorzien. De term 'ministri' veranderde toen in 'ministeriales' (bedienaars van een ministerium = ambt).

4. Niettemin bleven zij als dienstmannen van de heer beperkt in hun vrijheid. "The marks of their unfreedom are clear:", schrijft Maurice Keen, "they had no right to alienate their lands to others beside fellow ministeriales of the lordship (heerlijkheid) to which they belonged, or to acquire fiefs (leengoederen) outside it except by permission of their lord, or to marry outside the lordship". Chivalry, New Haven/Londen, 1984, p. 34.

5. J.M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid*, Haarlem 1982, p. 73. Op respectvolle wijze toenadering zoeken tot een (adellijke) dame om haar liefde te winnen, staat in de literatuur bekend als de 'hoofse liefde', 'hoofs' in de betekenis van 'hoffelijk'. Het bieden van hulp aan zwakken en verdrukten was een ander aspect van de ridderlijke erencode. Voor zover bekend was bisschop Bonizo van Sutri (z.o. v. Viterbo, It.) de eerste die c. 1080. een dergelijke gedragslijn voor ridders op schrift stelde.

6. De eerste keer, dat in Brabant van adellijke ridders wordt gesproken, was in 1219. Een oorkonde van gravin Maria, weduwe van graaf Willem I van Holland, werd in 1223 bezegeld door onder anderen de edelen Willem van Teilingen, Filips van Wassenaar en Marinus van Monster, die milites (ridders) worden genoemd. De oudste vermelding van adellijke ridders in Gelre is van 1226. In dat jaar sloten de graaf van Gelre en de bisschop van Utrecht een overeenkomst over

Salland (Overijssel). Onder de getuigen waren de edelen Hendrik van den Bergh en Frederik van Rheden, die samen met enkele voorname ministerialen met 'milites' (ridders) werden betiteld. Zie resp.: Anthum Janse, Ridderschap in Holland, Hilversum 2001, p.29; Anthum Janse in: Wi Florens, p. 158; J.M. v. Winter, Ministerialiteit, p. 85. Voor de Stichtse oorkonde: van 1217: Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301 (OBSU), K. Heeringa, dl. II, 's-Gravenhage 1940, no. 648.

7. Rekem ligt in België, halverwege Maasmechelen en Maastricht. Tot in de 14e eeuw hadden de Bronkhorsten daar belangen. In 1317 onderhandelden Gerard van der Marck, de nieuwe heer van Rekem, Willem van Bronkhorst en Arnold, graaf van Loon, over de herbouw van het kasteel van Rekem, nu bekend onder de naam 'kasteel d'Asprémont-Lynden'. Uit opgravingen blijkt, dat de oorsprong ervan in de 12e eeuw lag. In: Burchten en Versterkingen in de Euroregio Maas-Rijn, red. J. Notermans e.a., Eupen (B), 2002, p.251-253. Voor wat betreft de bezittingen, met name de lenen, zie E.J. van Ebbenhorst Teugbergen, Bronkhorst, Korte historie van stad en heerlijkheid, Zutphen 1965, p. 35-39. Alleen al in het kerspel Steenderen waren meer dan vijftig Bronkhorster lenen. Over de rechtsmacht van de heren: J.Ph. de Monté ver Loren, Gegevens over de verhouding van de heerlijkheid Bronkhorst tot het Heilige Roomse Rijk en tot het graafschap Zutphen voor 1570, BMG 56(1957)127-129.

8. Te weten de families: du Boisbéranger, in Bretagne; de Bridiers, in Marche en Berry; de Ligne, in Ile-de-France en Gérard de Salins (Jura). De opsomming is mogelijk incompleet.

9. OBGZ no 541. Voor een Nederlandse samenvatting van de oorkonde: J.W. Oostveen, Velua Catholica, dl.1, Kleine of grote inhoudsmaat, p. 102-103, Eigen uitgave 1950.

Naar de opkomst van de zon De oriëntatie van de Oude Jan te Velp

Velp, we schrijven het jaar 1003

De hof te Villepe – niet meer dan een primitief gehucht – is dan in het bezit van de beruchte Graaf Balderik uit Kleef. Op 1 april van dat jaar schenkt hij Velp samen met de buurtschappen Eltinge (bij Groessen) en Reinwigh (Randwijk) aan de Abdij van Deutz, gelegen op de rechteroever van de Rijn tegenover Keulen.

Eens per jaar bezoekt de Abt zijn bezittingen in deze contreien. Op Sint Helena (18 augustus) vertrok hij met een uitgebreid gezelschap uit Deutz en deed dan eerst Eltinge aan. Op 22 augustus arriveerde hij met zijn gevolg in Velp, en daags daarna ging het weer verder naar Reinwigh. Tijdens het bezoek werd de belasting afgedragen; voor Velp was dat tarwe, haver, schapen, enige huiden en een geldbedrag. Ook werd dan door de Abt rechtgesproken. Zonder twijfel vormde dit bezoek een grootse –zo niet de belangrijkste– gebeurtenis gedurende het jaar in het leven in de buurtschap.(1)

Velp en het Christendom

Deels overtuigd door predikers, deels door heersers opgelegd, is gaandeweg een steeds groter deel van de bewoners van onze streken tot het christendom overgegaan. De gelovigen van Velp behoorden tot de parochie van Arnhem. Een eigen kerk in Velp zou hen een forse wandeling besparen en tevens de gelegenheid geven hun geloof in eigen kring te beleven. Anderzijds bracht dat -bovenop de afdrachten aan de Abdij van Deutz- een aanzienlijke lastenverzwaring met zich mee.

Er moest een centraal gelegen terrein beschikbaar worden gesteld en de bouw van kerk en pastorie moest worden gefinancierd. Bovendien moest de gemeenschap voortaan ook in het levensonderhoud van de pastoor gaan voorzien.

Tijdens het jaarlijkse bezoek van de Abt van Deutz zal zeker overlegd zijn over de bouw van een kerk. Er zullen door de buurtschap toezeggingen zijn gedaan met betrekking tot de financiering en de levering van werkracht en materialen. In die tijd waren velen bereid iets te doen dat kon bijdragen aan hun zieleheil. Het stichten van een eigen kerk zal voor de gelovigen van groot belang zijn geweest.

Velp krijgt een kerk

Een christelijke kerk diende op het oosten georiënteerd te zijn, de zogenaamde "heilige linie". Dat betekent dat het koor van de kerk, waar het altaar kwam te staan, naar het oosten gericht moest zijn. Het gebruik om op het oosten te richten is heel oud en dateert al uit de tijd dat de hunebedden werden gebouwd, zo'n 5000 jaar geleden. Ook bij gebouwen van niet-christelijke religies is deze oriëntatie vastgesteld.

Vermoedelijk vindt dit gebruik zijn oorsprong in de aloude zonnecultus: de verering van de zon als bron van alle leven op aarde.

Zo bestond in landen als Japan, India, Egypte, Mexico en Peru een goddelijke verering van de zon.(2)

Er is veel onderzoek gedaan naar de bouwrichting van kerken, ook in ons land. Van de middeleeuwse kerken in Groningen blijkt dat ze alle globaal naar het oosten zijn gericht, maar de meeste niet exact naar het astronomische oosten. De afwijking van de overgrote meerderheid ligt tussen 12 graden noordelijk en 3 graden zuidelijk van het ware oosten.(3)

Het is de vraag of altijd gepoogd werd naar het astronomische oosten te richten of dat men aansloot bij het oude gebruik om naar de zon te richten, dan wel dat deze beide factoren werden gecombineerd.

Volgens sommigen werd wel gepoogd op het ware oosten te richten door bij het begin van de lente op 21 maart de richting te bepalen waar de zon opkwam, ervan uitgaande dat dat op die datum precies het oosten was.

Doordat in de middeleeuwen de toenmalige Juliaanse kalender enige dagen achterliep, door onnauwkeurigheden bij de bepaling van de zonsopkomst en door obstakels in het landschap zoals heuvels of bomen, kunnen betrekkelijk geringe afwijkingen worden verklaard.

Velp rond het jaar 1100

De bouw van de Oude Jan gaat van start. Volgens de Velpse amateur-historicus Kerkkamp luidde het voorschrift voor de bouw van een christelijke kerk in de XIIe eeuw: *Versus solis ortum aequinoctialem* (naar de opkomst van de zon op de equinox of dag- en nachtevening). Hij beschrijft hoe de bepaling van de bouwrichting bij de Oude Jan zou zijn verlopen: waar de as van het koor moest komen werd een stok in de grond gestoken. Een tweede stok werd enige tientallen meters westelijker geplaatst, in één lijn met de eerste en met de opkomende zon.(4) Kerkkamp vermeldt geen bron.

Gegeven het feit dat de lengteas van de Oude Jan ten opzichte van het oosten een hoek van 17 graden naar het noorden maakt, is het zeker dat het bovengenoemde voorschrift niet compleet is opgevolgd.

Plaatje Google met hoek van 17 graden

Bij een oriëntatie op de equinox zou de asrichting oost of nagenoeg oost zijn. Gezien de grootte van de afwijking van 17 graden lijkt het zeer onwaarschijnlijk dat gepoogd is op het astronomische oosten te richten.

De door Kerkkamp genoemde procedure waarbij door het plaatsen van een tweetal stokken tijdens zonsopkomst de heilige linie werd vastgesteld, is overigens wel in de literatuur beschreven. Nu blijkbaar niet gepoogd is op het ware oosten te richten, lijkt oriëntatie op de zonsopkomst op de dag van de grondsteenlegging het meest waarschijnlijk.

Daarvan uitgaande kan bij benadering worden berekend op welke datum deze richting moet zijn vastgelegd. Voor de Oude Jan komt dat uit op 15/16 april of 28/29 augustus. Deze data volgens de huidige Gregoriaanse tijdrekening moeten nog worden omgerekend naar de toenmalige Juliaanse kalender, die rond het jaar 1100 6 à 7 dagen achter lag.

Dit leidt tot de conclusie dat de oriëntatie van de Oude Jan of rond 9 april of rond 22 augustus moet zijn bepaald. Op deze dagen komt de zon 17 graden noordelijk van oost op.

Op welke datum vond de grondsteenlegging van de Oude Jan plaats?

Bekend is dat de Abt van Deutz bij zijn jaarlijkse bezoek aan Velp op 22 augustus arriveerde en op 23 augustus weer vertrok. Voor de bouw van de kerk was de actieve medewerking van de bewoners noodzakelijk en het stichten van een kerk in Velp zal voor de gelovigen zeer gedenkwaardige gebeurtenis zijn geweest. Ook voor de Abt als geestelijk leider zal de bepaling van de “heilige linie” een hoge opdracht zijn geweest en de daaropvolgende grondsteenlegging een memorabel moment.

Wanneer een datum rond 22 augustus als stichtingsdatum in aanmerking komt, ligt het op grond van het

voorgaande voor de hand te veronderstellen dat de bouw van de Oude Jan is begonnen op de ochtend van 23 augustus.

Het bepalen van de “heilige linie” zou dan in aanwezigheid van of door de Abt van Deutz persoonlijk zijn verricht.

Cor Maes

Met dank aan mijn broer Frans Maes voor de berekeningen van zonsopkomst en data. www.fransmaes.nl/zonnewijzers

Bronnen:

- (1) Schevickhaven, H.D.J. van, Een goedkoop reisje, in Bijdragen en Mededeelingen van de Vereeniging Gelre, Deel XVIII, 1915, blz. 1-10
- (2) De Olde, H., De Oosting van middeleeuwse Groninger kerken, deel I Groninger Kerken XIV, 1997 blz. 51-64
- (3) Sanders, De Oosting van middeleeuwse Groninger kerken, deel II Groninger Kerken XIV, 1997 blz. 85-94
- (4) H. Kerkkamp, De Oude Jan, Oudheidkundige Kring Rheden-Rozendaal, 1959 blz. 19-20

Tekening boerderij Jan Damen met Oude Jan, 1963

Grote bouwmeesters uit Ellecom

Nettie Dekker en Elis Duringhof-Gerritsen

Kent U het stadhuis van Rotterdam? Of in Amsterdam het American? Beide gebouwen zijn ontworpen door grote architecten, afkomstig uit Ellecom! De één kwam terecht in Amsterdam, de ander in Rotterdam.

In vier artikelen willen we iets over hen en hun vaders, die nog gewoon timmerman waren, vertellen. In de eerste twee afleveringen zal het gaan over Gerrit Jan Rutgers senior en junior, terwijl in het derde en vierde verteld wordt over Jan Brink Evers en zijn zoon Henri Evers.

Gerrit Jan Rutgers

Gerrit Jan Rutgers wordt als boerenzoon in 1837 geboren in de gemeente Wisch, bij Gendringen in de Achterhoek. Na de lagere school gaat hij in de leer bij een timmerman om het vak te leren.

Op een dag leert hij Elizabeth Johanna Geerligts kennen. Zij woont aan de Friedhof in Ellecom, nu nr. 14. Haar vader is daar 'wasscher' en 'bleeker'. Het bleken gebeurt door het schone wasgoed buiten op de bleek (grasveld) te leggen en het enige dagen goed nat te houden, waardoor het mooi wit wordt. Achter het huis zijn dan ook de bleekvelden, vlakbij de Ruitersbeek, waar dan nog veel water door stroomt.

Bleekvelden te Beek in 1812, schilderij van Daniel Kerkhoff

Tekening Ruitersbeek 1902, ondertekend met Luigi

In 1863 trouwt Gerrit Jan Rutgers met Elizabeth Geerligts. Zij gaan bij haar ouders inwonen en beginnen een timmerbedrijf.

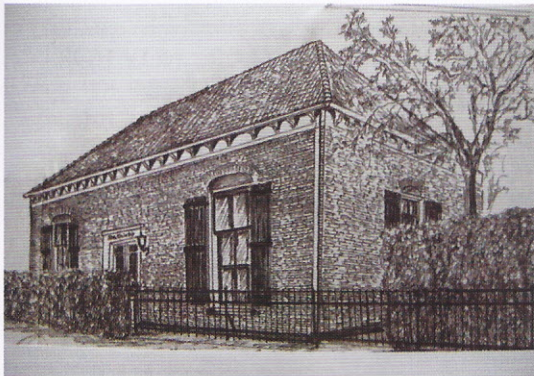

Grafsteen Elizabeth Berendsen op het kerkhof bij de kerk; zij is de schoonmoeder van Gerrit Jan Rutgers.

Er worden vier kinderen geboren, maar dan overlijdt Elizabeth. Het is 1875, hun oudste kind is net 10 en de jongste nog maar een paar maanden. Elizabeth wordt begraven op de nieuwe begraafplaats aan de bosrand. Daar komt drie jaar later ook haar vader te liggen, maar haar moeder, die in 1871 was overleden, werd nog bij de kerk begraven. Op dat kerkhof mag sinds 1874 niet meer begraven worden omdat er geen plaats meer is.

Na een jaar hertrouwt Gerrit Jan met Johanna Frederika Sobina Delfos, geboren in 1841 in Steenwijkerwold. Zij krijgen samen nog drie kinderen, van wie Gerrit Jan Jr. de oudste is, geboren in 1877. In de loop van de tijd noemt hij zich timmerman aannemer en meester timmerman.

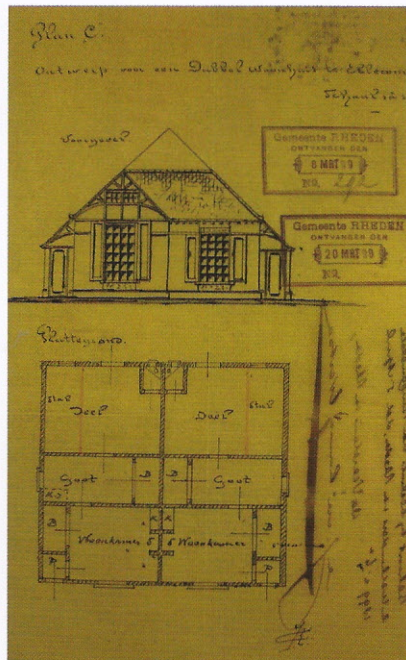
De jonge Gerrit Jan gaat naar de lagere school aan de Friedhof, namelijk op no.2, waar nu een artsenpraktijk is. Het is de enige school in die tijd en Jan Gerhard Steenbeek is er de schoolmeester, net zoals zijn vader dat voor hem was. Er is één grote klas, waar alle kinderen, dicht op elkaar gezeten, les krijgen. Ieder kind moet zijn eigen lesje leren en dat opzeggen bij de meester.

Gebouw De Drietip, als school tot eind 19-de eeuw in gebruik, De Friedhof 2, tekening Mirre van Grieken, 1999

Daarna volgt hij vakonderwijs, mogelijk de Ambacht-avondschoon in Doesburg, die daar in 1870 gevestigd is. Tegelijkertijd komt hij in de werkplaats van zijn vader, waar hij het vak van timmerman grondig leert. In de loop van de tijd legt hij zich echter meer en meer toe op het ontwerpen van huizen. Het is goed mogelijk dat vader Rutgers behalve zijn gewone timmerwerk, ook al huizen heeft gebouwd in Ellecom. Tot 1885 was dat voor ons niet na te gaan, omdat er geen bouwaanvragen te vinden waren.

Het eerste ontwerp van Gerrit Jan Junior, dat we tegenkomen is een schuurtje aan de Friedhof, getekend in 1897. Maar dan volgt in 1898 een opdracht van W.Th. E. Muller Kühenthal van Huize Dalstein, voor de bouw van 4 dubbele woonhuizen aan de toen zo geheten Foeterhoek, nu Buitensingel.

Bouwtekening voor Buitensingel 22 en 24, met paraaf van Rutgers jr.

Buitensingel 22 en 24, foto ca 1950

Vader en zoon Rutgers bouwen vier verschillende dubbele huizen. Ieder huis heeft een woonkamer met één of twee bedsteden en een kast. De buitendeur is bij de zo genoemde goot, waar een pomp geweest zal zijn (een keuken is nog niet bekend), met ook een bedstee. Vandaar kom je op de deel, waar aan de ene kant een stal is voor een varken of een

geit, en aan de andere kant een zogenaamd 'gemak', de wc. Het gemak bestaat uit een plank met een gat en een deksel, uitlopend in de zinkput of beerput buiten, die natuurlijk eens in de zoveel tijd geleegd moet worden.

De bewoners zijn meestal in dienst van het Huis Dalstein en kunnen met een wekelijkse aflossing hun huis in bezit krijgen. Daarom is er weinig grond bij, zodat de kosten zo laag mogelijk blijven.

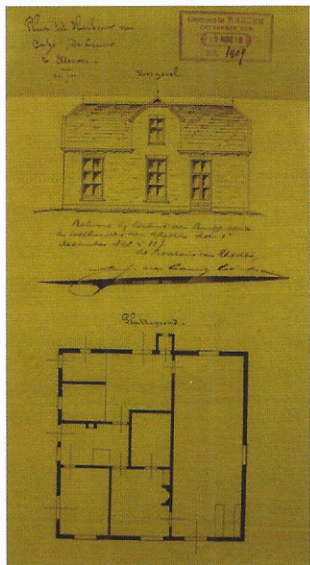
In de loop van de tijd zijn twee van de vier dubbele panden, enkele huizen geworden, maar ze staan er nog

steeds; het wijkje wordt Lombok genoemd, het zijn de nummers Buitensingel 14 en 16, 18 en 20, 22, 28.

Buitensingel nr. 22 en 24, tweede van links, nu één woning nr. 22

In datzelfde jaar brandt café De Leeuw aan de Binnenweg af en Rutgers jr. maakt een nieuw plan voor de herbouw. Het café is dan van K. Adding en heet nu café 'Het Witte Huus'.

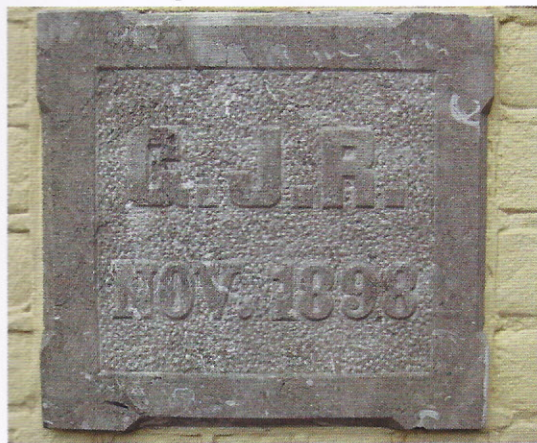
Café De Leeuw aan de Binnenweg nr. 3 met paraaf G.J. Rutgers

Ook in 1898 verbouwen vader en zoon Rutgers Binnenweg 46 en 48 tot twee prachtige winkeltjes, waarvan er nog één grotendeels intact is, met zelfs de winkelbetimmering nog origineel. Het huidige Unicef-winkeltje, als sigarenwinkel gebouwd, heeft een winkeldeur en één raam, terwijl er oorspronkelijk een raam aan iedere kant van de deur was. Op de oostelijke hoek, op nummer 48, was een dergelijk winkeltje als bakkerswinkel, de buitenste stijl met de zandstenen console is nog te zien.

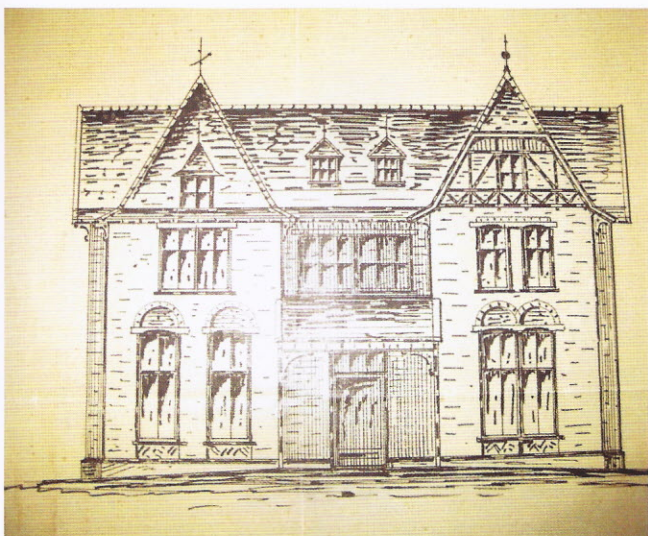
Verbouwtekening 1898, van Binnenweg 46 en 48

Of dit alles nog niet genoeg is voor één enkel jaar? Blijkbaar heeft de jonge Gerrit Jan een tomeloze energie en creativiteit. Hij is nu 21 jaar en ontwerpt voor zijn eigen familie ook nog Hofstetterlaan 12 en 14, een dubbele villa. De gevelsteen vermeldt G.J.R. NOV.1898.

Gevelsteen bij Hofstetterlaan 14

Dit is van een totaal andere orde dan de huisjes aan de Buitensingel. Het wordt een statige villa, met gestuukte plafonds, een verdieping, een zolder en een kelder. Opvallend zijn de prachtige muurankers in Art-Nouveau-stijl. Het huis wordt Eben Haezer genoemd, wat betekent: 'Tot hertoe heeft de Heer ons geholpen'. Er achter komen een grote timmermanswerkplaats en een schuur.

Ontwerp Hofstetterlaan 12 en 14 aanzicht is asymmetrisch!

Als het huis klaar is, verhuist de familie Rutgers naar de Hofstetterlaan, met nog drie inwonende kinderen, twee dochters en zoon Gerrit Jan. Hun oude huis aan de Friedhof wordt gekocht door mevrouw Mispelblom Beijer van Huize Dalstein, die een deel van de woning beschikbaar stelt aan de eerste wijkzuster, een diacones uit het Diaconessenhuis in Arnhem. Eerst is dat zuster Louise Vogt, later zuster Jo van Gerven. Zij zal daar tot 1927 blijven wonen.

De schilder Gerrit Hofman (en later Latté) komt in het andere deel te wonen. In november 1899 gaat er een bouwaanvraag naar 'Edelachtbare Heeren, Burgemeester en Wethouders van Rheden', met de volgende inhoud: *'Beleefd is ondergetekende zoo vrij U vergunning te vragen voor den bouw van eene sèrre,*

Wijkzuster Jo van Gerven, een diacones uit het Diaconessenhuis in Arnhem. Zij was bijna 20 jaar in Ellecom werkzaam.

eenen bergplaats, etc, achteraan een woonhuis, bekend onder den naam "Zomerlust", gelegen aan den Straatweg te Ellecom. Eén en ander naar inliggende tekeningen. Vertrouwende hiertegen bij Uw college geen bezwaar zal bestaan, heeft hij, hoogachtend de eer te zijn, Edelachtbaren, Uw.dw.dn, G.J.Rutgers'

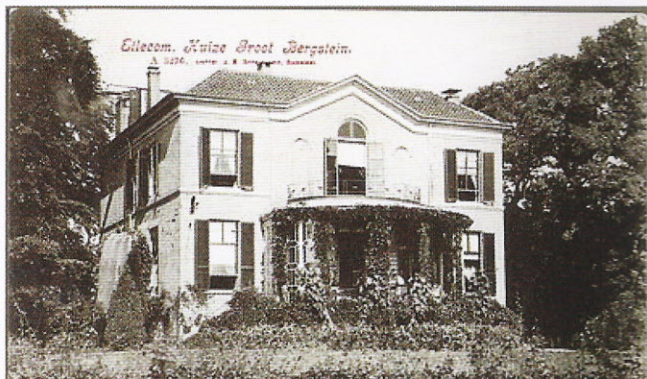
Kasteel Middachten in De Steeg

Omstreeks 1900 werken vader en zoon Rutgers mee aan de restauratie van kasteel Middachten in De Steeg, hoewel niet met zekerheid te zeggen is of vader dan nog werkt. Hij overlijdt in 1901, 64 jaar oud. Zijn graf is te vinden op de begraafplaats aan de bosrand

Grafstenen op de nieuwe begraafplaats aan de bosrand: Grote steen links: Rutgers sr. met zijn tweede vrouw Rutgers-Delfos, dan 2de van links: zijn eerste vrouw Elizabeth Geerligts en het kleine steentje: zijn schoonvader H.V. Geerligts.

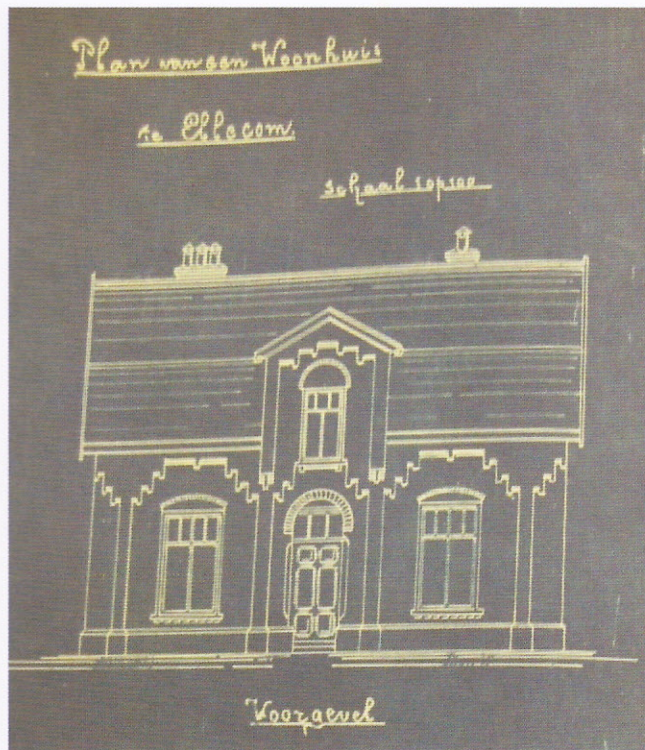
Vervolgens wordt de jonge Gerrit Jan betrokken bij de restauratie van het huis Groot Bergstein in Ellecom, waar op dat moment drie freules Taets van Amerongen van Renswoude wonen. De restauratie vindt plaats onder leiding van D.A.N. Margadant, architect bij de Nederlandsche IJzeren Spoorweg Maatschappij, de voorloper van de huidige Nederlandse Spoorwegen.

Het huis Groot Bergstein, gezien vanaf de Buitensingel

Dirk Margadant is spoorarchitect in het westen van Nederland en heeft als zodanig verschillende grote stationsgebouwen ontworpen, onder andere Leiden Centraal, Schiedam, Den Haag Hollands Spoor, IJmuiden, Santpoort Zuid en Amersfoort. Den Haag was zijn belangrijkste ontwerp (1888), bedoeld als tegenhanger van het Centraal Station in Amsterdam, met een Koninklijke wachtkamer, verhoogde sporen en een centraal perroneiland, wat een noviteit was. Margadant biedt Gerrit Jan een baan bij hem aan en zo komt hij van 1902 tot 1905 bij hem te werken. In die tijd wordt het stationsgebouw in Lisse door Margadant ontworpen en gebouwd, dus Gerrit Jan zal daar zeker bij betrokken zijn geweest.

Ondertussen ontwerpt Rutgers voor zijn moeder, de weduwe Rutgers-Delfos, het huis Hofstetterlaan 10, iets kleiner dan 12, maar niettemin een mooi huis. Het wordt gebouwd in 1903.

Hofstetterlaan 10, ontwerptekening 1903

Zijn moeder overlijdt echter al op 24 november 1904. Na die tijd zijn er geen bouwaanvragen van zijn hand in Ellecom meer te vinden. Als omstreeks 1922 Mevrouw C. van Roekel op Hofstetterlaan 10 komt wonen, noemt zij het huis 'Vogelzang'. Zij is namelijk zangle-rares en zij geeft ook pianolessen.

Het is aannemelijk dat Gerrit Jan omstreeks 1902 naar Amsterdam is vertrokken. Ellecom is te klein voor hem geworden. Hij zoekt een nieuwe uitdaging en vindt die in Amsterdam.

Daar zal het volgende artikel over gaan.

Bronnen:

Gelders Archief Arnhem, Architectuur Instituut Rotterdam, Internet, Genlias, BONAS.

De Gele Rijders

Hans Rijnbende

Vorig jaar (2008) bestond het Korps Rijdende Artillerie al weer 215 jaar. Het Korps, de Gele Rijders genoemd, werd opgericht 21 februari 1793. De prachtige uniformen met de gele of gouden tressen bezorgden het Korps de bijnaam "Gele Rijders". In 1842 kreeg het Korps van koning Willem II deze uniformen en tijdens galavoorstellingen worden ze nog steeds gedragen. Al in 1794 bewees het Korps zijn waarde door in België de Fransen bij de Maas tegen te houden, waardoor het Nederlandse Leger voor omsingeling werd behoed. In 1815, onder Prins Willem, de latere Koning Willem I, leverden de Gele Rijders slag bij Quatre Bras en in 1830 trokken ze mee in de tiendaagse veldtocht. In 1937 werd Prins Bernhard officier bij het Korps.

Artillerie

Het woord artillerie is afgeleid van het Latijnse woord *Ars* (kunst), *Tirare* (schieten) of *Tollere* (werpen). De naam *Artilia* (kunstig werktuig) was voor het ontstaan van de artillerie een verzamelnaam voor oorlogswerktuig welke konden werpen en slingeren, ook wel bekend als spangeschut.

De Romeinen en Grieken gebruikten dit spangeschut in hun tijd voor belegeringen door middel van onder andere catapultas. Tijdens de middeleeuwen werd het spangeschut ingezet bij de belegeringen van kastelen en steden. Men gebruikte onder andere rottend afval, en vaten brandend pek om weg te slingeren en de vijand ermee te treffen.

Het eerste vuurschot werd gelost tijdens de honderdjarige oorlog (1340-1450). De toenmalige kanonnen konden maximaal 12 stenen afvuren met een bereik van 750 meter. In de 15e en 16e eeuw ontwikkelde de klokkengieters handzamere en effectievere kanonnen zoals de "bronzen Kartouw" en de "slang". (Een kartouw

was een 16e/17e-eeuws gietijzeren of bronzen kanon met een relatief korte loop. Een heel kartouw, ook wel veldsling genoemd, was een kanon voor kogels van 48 pond, een half kartouw van 24 pond. De halve kartouwen werden meest gebruikt tijdens een veldtocht. Het was in gebruik als vesting-, belegerings-, veld- en scheepsgeschut.)

Op een van de wielen werd tevens een affuit geplaatst hierdoor kon het geschut ook in het veld gebruikt worden. Hiernaast werd het buskruit gekorrelt dit was effectiever dan de poedervorm welke men eerst gebruikte. Vanaf deze periode gebruikte men tevens ijzeren kogels, vuurballen en linnen zakken gevuld met schroot en kogels om af te schieten

14e eeuw Nederland

Men schat dat in het midden van de 14e eeuw in Nederland het vuurgeschut in gebruik werd genomen.

Er zijn echter geen precieze data van deze introductie van vuurwapens bekend. In de loop van de 14e eeuw beschikte de meeste steden over vuurgeschut, dit veranderde de oorlogsvoering in Nederland voorgoed. Men gebruikte het vooral voor stadsoorlogen en het belegeren van kastelen.

15e eeuw Bourgondische Rijk

In deze eeuw behoorde Nederland toe aan het rijkdom van de hertogen Karel de Goede en Karel de Stoute. Zij stelde het gebruik van vuurgeschut onder toezicht van de staat. Hiermee werden tevens de rangen kanon- of busmeester en meester der artillerie ingevoerd. De mannen die het zware geschut ter water vervoerden werden 'matrozen van het geschut' genoemd, zij hielpen tevens bij de bediening. Daar het 'leger' steeds groter werd richtte hertog de Stoute in 1471 een beroepsleger op waar ook de artillerie onder kwam te vallen. Toen in 1515 Karel de V, Heer der Nederlanden werd, richtte hij diverse artilleriescholen op om te zorgen dat de artillerie geoefend zou blijven. Daarnaast werd in 1544 een standaardisatie van vuurgeschut ingevoerd.

Men beperkte het tot vijf verschillende kalibers om van de grote diversiteit, die in de loop der jaren was ontstaan, af te komen.

16e – 17e eeuw. De tachtigjarige oorlog

De tachtigjarige oorlog duurde van 1568 tot 1648. Deze oorlog ontstond door verzet tegen het Spaanse gezag en de geloofsvervolgingen. Omdat Nederland verliezen leed bij diverse steden besloot men tegen het einde van de 16e eeuw om de uitmuntende militair strateeg Prins Maurits tot opperbevelhebber te benoemen van een klein maar goed getraind leger waarin de artillerie een belangrijke rol speelde. Onder zijn bewind werd het artilleriesysteem drastisch vernieuwd. Men standaardiseerde het geschut tot vier kalibers; de hele, de halve, de kwart en de achtste kartouw.

Het aantal stukken werd flink uitgebreid door een gieterij te openen voor staatsgeschut in Den Haag.

Op 15 maart 1590 werden de eerste twee vuurmonden afgeleverd. Dit is dan ook "het geboortjaar" van de artillerie. Tijdens de tachtigjarige oorlog werden de eerste officieren in functie benoemd, het betrof hier generaals der artillerie. Deze generaals hadden het voor het zeggen over de manschappen die werden ingehuurd, in deze tijd bestond het leger nog niet uit vast personeel.

1793 Oprichting Korps Rijdende Artillerie 21 februari 1793.

Op 21 februari 1793 heeft Prins Willem V twee brigades Rijdende Artillerie opgericht. Elk van deze brigades bestond uit twee compagnieën met in totaal 32 vuurmonden. Het Korps Rijdende Artillerie (KRA) diende als ondersteuning voor de cavalerie met als voorwaarde dat deze artilleriebrigade snel verplaatsbaar was. Het Korps Rijdende Artillerie is sinds april 1793 volledig operationeel.

Koninklijk Huis

De Rijdende Artillerie heeft een nauwe historische band met het Koninklijke Huis en de stad Den Haag. Tijdens de regering van Koning Willem II gingen de Gele Rij-

ders aan kop in de Koninklijke stoet bij de opening van de Staten-Generaal. Tegenwoordig is de eenheid verantwoordelijk voor het afvuren van saluutschoten bij plechtigheden rond het Koninklijk Huis. Ze deed dat onder meer bij het huwelijk van kroonprins Willem-Alexander en prinses Máxima, de geboorte van erfprinses Amalia en bij de begrafenis van prins Claus, prinses Juliana en prins Bernhard. Bij de laatste uitvaart begeleidden officieren van de Rijdende Artillerie de affuit waarop de

Hans Rijnbende bij Nato taptoe

kist van de Prins was geplaatst. Op Prinsjesdag geeft een batterij van de Gele Ridders minuutschoten af van het moment dat de Koningin het Paleis verlaat totdat zij daarin is teruggekeerd.

Ondanks het feit dat het tehuis van de Ridders in Arnhem, de Willemskazerne, in de oorlog een ruïne werd en het Korps in mei 1946 werd opgeheven bij Koninklijk besluit, bleef de band in Arnhem met de herinnering aan de Gele Ridders bestaan.

Gele Rijders bij Sabelpoort Arnhem

Eveneens bij Koninklijk besluit werd in 1962 het Korps wederom opgericht. In februari 1964 kreeg het Korps, het resultaat van een opgericht uniformcomité met als voorzitter de heer D. Rooseboom, weer zijn nieuw ceremonieel tenue.

Batterijcommandant Steemers

In 1963 kwam ondergetekende van de Kadertschool te Breda naar Arnhem, in de Oranje Kazerne, als wachtmeesterwaarnemer. Het was een prachtige tijd en in 1963 was men nog trots om bij het 'Keurkorps' der Artillerie" te mogen behoren. Ik weet niet of dat nu nog zo is. Lange haren of baarden waren er toen niet bij. Ook de paarden waren in 1964 nog niet in zicht, die kwamen pas later.

*Gele Ridder H. Rijnbende
in vol ornaat*

Zoals vermeld werd Prins Bernhard in 1937 officier bij de Rijdende Artillerie.

Leuk te vermelden is het feit, dat in dat zelfde jaar de Rijders oefeningen hielden op de heide behorende bij het landgoed Heuven.

Ook gaven ze acte de precense tijdens de festiviteiten rondom de feestelijkheden bij het 1000-jarig bestaan van Rheden.

Optreden Gele Rijders te Rheden

Gele Rijders kazerne

Gele Rijders schuitje

Het Korps Rijdende Artillerie heeft als hoofddeksel geen baret zoals alle andere wapen- en dienstvakken.

Als hoofddeksel heeft men naar traditie de kwartiersmuts ook wel rijdersmuts genoemd.

Deze kwartiersmuts is uitgevoerd in de korpskleuren donkerblauw en geel.

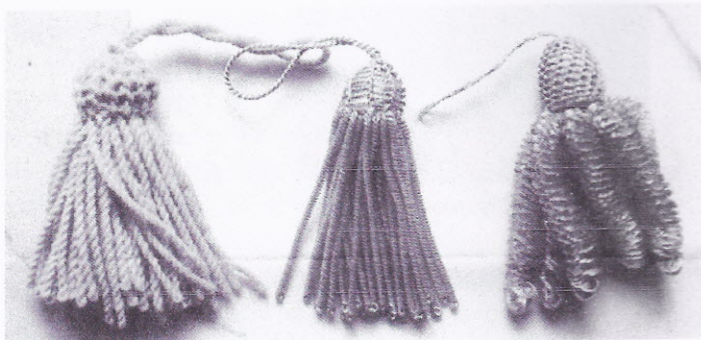
De kwartiersmuts heeft als basiskleur donkerblauw en de biezen zijn geel. Aan de voorkant bevindt zich het welbekende artillerie embleem bestaande uit de kruiskanonnen met kroon in geel uitgevoerd.

Aan de voorzijde van de kwartiersmuts zit een kwast bevestigd in de kleur geel voor de rijders/soldaten en onderofficieren en goudkleurig voor de officieren; de rang van luitenant heeft hierbij een dunne kwast (genaamd torsade) en bij de rang van kaptein en hoger heeft men een gekrulde, dikke kwast genaamd bouillon.

De kwast is afgeleid van het ceremoniële tenue waarbij hij bevestigd is aan de kolbakzak.

In de tijd dat er nog geen strepen en sterren bestonden als rang bepaalde de kwast met zijn vorm en kleur de rang.

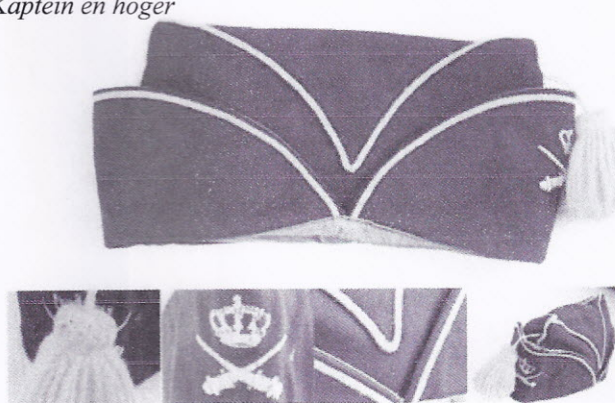
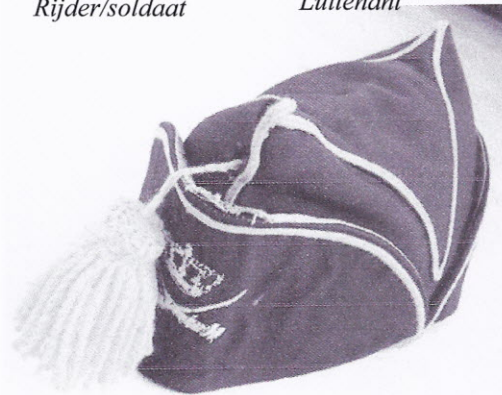
Deze informatie is afkomstig van: <http://www.11afdra.nl>

Rijder/soldaat

Luitenant

Kaptein en hoger

Twee eeuwen Gelderse bakstenen. De baksteenfabricage in Gelderland in de negentiende en twintigste eeuw.

Uitgeverij Fagus te Aalten, bekend om haar vele historische uitgaven, heeft in 2008 een prachtig en zeer leeswaardig boek uitgegeven over de baksteenfabricage in Gelderland geschreven door Dr. G.B. (Ben) Jansen

Niet alleen een boek over de techniek die nodig was om, vaak in handkracht, stenen te vervaardigen, maar ook de soms bittere sociale omstandigheden waarin deze belangrijke industrie in het hele Gelderse rivierengebied uitgeoefend werd.

Havikerwaard bij steenfabriek ca. 1974

De gemeente Rheden kent nauwelijks meer restanten van steenfabrieken die bewaard zijn gebleven om nog enig zicht te kunnen krijgen op de toch nog vrij recente historie van deze tak nijverheid.

De laatste nog werkende fabriek in Bingerden (De Steeg), waar ook de tasvelden nog aanwezig waren in 1992, is reeds enige tijd omgevormd tot stoeterij. De laatste restanten van steenfabriek De Groot in Worth-Rheden worden waarschijnlijk opgeofferd om een soort Las Vegas aan de IJssel te creëren, althans volgens de projectontwikkelaars.

Dan is het daadwerkelijk het einde van elke zichtbare herinnering aan een industrie die vele mensen werk bezorgde, die woningen voor steenfabriekarbeiders bouwde en die vaak in handkracht grote delen van het uiterwaarden gebied liet ontginnen door de klei af te graven.

Stenen in de oven zetten Bingerden

Vele generaties hebben hun schrale of dik belegde boerham verdiend met deze steenfabricage van Gelderse klei uit het rivierengebied van Rijn, Waal en IJssel.

De auteur, die als zoon van een steenfabriekarbeider het wel en wee van deze mensen aan den lijve ondervonden heeft, schrijft met veel passie en kennis van zaken, over een bijna vergeten bedrijvigheid die ook in de gemeente Rheden een belangrijke rol speelde.

In de regio Westervoort-Angerlo-Rheden waren van 1881-1891 zestien steenfabrieken actief, die aan 750 volwassen arbeiders en 225 vrouwen en kinderen werk boden van april tot eind september.

Een situatie die zich tot na de 2e wereldoorlog heeft gehandhaafd.

Het boek is een aanrader voor iedereen die geïnteresseerd is in de industriële en sociale ontwikkeling van het platteland en zijn bevolking.

Steenfabrieken langs de IJssel bij Rheden en Bahr ca. 1945

W. de Wit

*Tasloodsen Steenfabriek Bingerden,
Havikerwaard ca. 1974*

Arbeiders steenfabriek Vos later De Groot, Rheden

BESTUURSmededelingen

Hoe we merken dat de interesse voor historie in het algemeen en ook de lokale historie groeiende is?

Ongeveer acht jaar geleden werd *Ambt & Heerlijkheid* uitgegeven in een oplage van 500 stuks. Deze A&H 164 verschijnt nu in een oplage van 750 stuks. Het gaat dus goed met de Oudheidkundige Kring en de belangstelling voor de geschiedenis van onze beide gemeenten wordt klaarblijkelijk ook goed vertaald voor de lezers van ons tijdschrift. Van de oudere jaargangen hebben we echter nog vele tijdschriften op de schappen liggen. Voor nieuwe leden, die hun collectie betreffende de streekhistorie uit willen breiden of compleet willen maken, liggen er dus nog mogelijkheden genoeg om voor een klein bedrag de boekenkast te vullen.

Er dienen zich naast de trouwe auteurs die regelmatig een bijdrage leveren aan A&H telkens weer nieuwe schrijvers aan die zorgen dat er voldoende kopij in voorraad is.

De verschillende bestuurswerkzaamheden zijn zodanig verdeeld onder de 7 bestuurleden dat er een evenwichtige taakverdeling ontstaan is die hen in staat stelt om de service te verlenen aan onze leden en het contact met de diverse geïnteresseerden en instanties te kunnen onderhouden.

Het bestuur beraadt zich over een eventuele verhoging van de jaarlijkse donatie wegens de stijgende kosten, waarvan het grootste deel nodig is voor het produceren van het tijdschrift A&H, op te kunnen vangen.

Het blijft ons streven om alles wat er door onze vereniging gedaan, georganiseerd of geproduceerd wordt, met eigen middelen te kunnen bekostigen.

Walter M.J. de Wit

*Ambt & Heerlijkheid
een uitgave van de
Oudheidkundige Kring
Rheden - Rozendaal*

